

*А.М. Чокатова *¹, Б.Ш. Батырхан ²*

*¹PhD докторанты, ал-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ.,
E-mail: ch.aliya@mail.ru*

*²PhD, ал-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті доценті м.а.,
Қазақстан, Алматы қ.,
E-mail: hafizbolat@mail.ru*

ИРАНЫҢ ҰЛТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІГІ ЖӘНЕ МӘДЕНИ МҰРАСЫ

Аңдатпа

Мақалада ирандық бірегейліктің тарихи және әлеуметтік аспектілері, тарихи өзгерістермен өзара әрекеттесу мәселелері, жаһандану жағдайында ұлттық бірегейлікті сақтау проблемалары талданды. Сонымен қатар, Иранның ұлттық болмысының жүйелік ерекшеліктері мен негізгі құрамдас бөліктері анықталып, талданды. Ұлттық бірегейлік дағдарысына ықпал ететін себептер мен факторларды талдауға елеулі орын берілді.

Иран халқы тамыры терең этнос ретінде өзінің ұлттық болмысын қалыптастыру үшін тарих бойында ерекше үдерістермен бетпе-бет келді. Бұл халықтың терең тарихы, аумақтық географиясы, дінінің ежелгі және ислам дәуіріндегі қоғамдық өміріндегі таптырмас рөлі, оның тарих бойындағы сабақтастығы Иранның ұлттық болмысының негізгі құрамдас бөліктері болып саналады. Сол себепті, Иранның ұлттық болмысын қалыптастырған үш негіз бүгінгі иран халқының терең тұғыры болып тұр, олар: - ұлттық болмыстың тірегі болып табылатын көне Иран; - соңғы ғасырларда ирандық бірегейлікті қалыптастыру-шы элементтердің маңызды бөлігін нәрлендіріп тұрған ислам; - дәстүрлі ирандық идеяларға негізделіп, жаңа реңкке ие болған қазіргі заман. Ұлттық бірегейліктің бұл нышандары, шын мәнінде, қоғамдағы жеке, әлеуметтік және этникалық әртүрлілікке қарамастан, айқын айырмашылықтарды азайтуға, оларды біріктіруге көмектеседі. Осы айтылған элементтерге тоқталып, мақалада салыстырмалы-аналитикалық талдаулар жасалды.

Кілт сөздер: ұлттық бірегейлік, Иран, Иранның ұлттық болмысы.

*Чокатова А.М.*¹, Батырхан Б.Ш.²*

*¹PhD докторант, Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Казахстан, Алматы,
E-mail: ch.aliya@mail.ru*

*²PhD, и.о. доцента Казахского национального университета им. аль-Фараби,
Казахстан, Алматы,
E-mail: hafizbolat@mail.ru*

НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ И КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ ИРАНА

Аннотация

В статье проанализированы исторические и социальные аспекты иранской идентичности, проблемы взаимодействия с историческими изменениями, проблемы сохранения национальной идентичности в условиях глобализации. Кроме того, были выявлены и проанализированы системные особенности и основные компоненты национальной идентичности Ирана. Значительное место уделено анализу причин и факторов, способствующих кризису национального самосознания.

Иранский народ, как глубоко укоренившаяся этническая группа, на протяжении всей истории сталкивался с уникальными процессами формирования своей национальной идентичности. Глубокая история иранского народа, территориальная география, незаменимая роль религии в общественной жизни древней и исламской эпохи, ее преемственность на протяжении всей истории считаются основными составляющими национальной идентичности Ирана. По этой причине три основы, сформировавшие национальную идентичность Ирана, являются сегодня глубинными основами иранского народа, это: - древний Иран, являющийся основой национальной идентичности; - ислам,

который в последние века вскормил важную часть элементов, формирующих иранскую идентичность; - современность, основанная на традиционных иранских представлениях, приобрела новый тон. Эти символы национальной идентичности, по сути, способствуют уменьшению явных различий и объединению их, несмотря на индивидуальное, социальное и этническое разнообразие в обществе. Ориентируясь на указанные элементы, в статье был проведен сравнительно-аналитический анализ.

Ключевые слова: национальная идентичность, Иран, национальная идентичность Ирана.

*Chokatova A.M.*¹, Batyrhan B.Sh.²*

*¹doctoral student, al-Farabi Kazakh national university,
Kazakhstan, Almaty,*

E-mail: ch.aliya@mail.ru

*²PhD, a.a.professor of al-Farabi Kazakh national university,
Kazakhstan, Almaty,*

E-mail: hafizbolat@mail.ru

NATIONAL IDENTITY AND CULTURAL HERITAGE OF IRAN

Abstract

The article analyzes the historical and social aspects of Iranian identity, the problems of interaction with historical changes, the problems of preserving national identity in the context of globalization. In addition, systemic features and main components of Iran's national identity were identified and analyzed. A significant place is given to the analysis of the causes and factors contributing to the crisis of national identity.

The Iranian people, as a deeply rooted ethnic group, throughout history have faced unique processes in the formation of their national identity. The deep history of the Iranian people, territorial geography, the indispensable role of religion in the social life of the ancient and Islamic era, its continuity throughout history are considered the main components of Iran's national identity. For this reason, the three foundations that formed the national identity of Iran are today the deep foundations of the Iranian people, these are: - ancient Iran, which is the basis of national identity; - Islam, which in recent centuries has nurtured an important part of the elements that form the Iranian identity; - modernity, based on traditional Iranian ideas, has acquired a new tone. These symbols of national identity, in fact, contribute to the reduction of obvious differences and their unification, despite the individual, social and ethnic diversity in society. Focusing on these elements, a comparative analytical analysis was carried out in the article.

Keywords: national identity, Iran, national identity of Iran.

Материалдар. Бұл мақалада негізгі деректер көзі ретінде Иранның мерзімдік баспаларындағы мақалалар, ғылыми жұмыстар және ұлттық бірегейлік, ұлттық болмыс тақырыбына жазған иран авторларының (Мортеза Мотахари, Әли Шариати, Ахмад Ашрафи, т.б.) шығармалары қарастырылды.

Әдіснама. Бұл мақалада сипаттама-аналитикалық, салыстырмалы-тарихи әдістемелер қолданылды.

Мақсаты: Ирандағы ұлттық болмыстың қалыптасуына әсер ететін факторларды, жағдайлар мен қатынастарды түсіндіру және сипаттау; Ирандық ұлттық болмыстың қалыптасуы мен қалыптасу үрдісінің шығу тегі мен әдісін зерттеу (тарих бойы, көне дәуірден қазіргі дәуірге дейін). Иранның ұлттық болмысы мен ұлттық және аумақтық бірлігіне әсер ететін жаһандану үдерісінің жеделдеуінің себептері және оның салдары, соның ішінде: мәдени басқыншылық, бірегейлік дағдарысы, этникалық және діни бірегейліктер және т.б. туралы пікірталастарды талдау. Сонымен қатар, Иранның ұлттық болмысын қалыптастыратын және құрайтын ең маңызды элементтерінің сабақтастығы пен маңыздылығы тұрғысынан түсіндірілді.

Өзектілігі. Мақалада әлемдік саясатта ұлттық бірегейліктің өсіп келе жатқан рөліне қатысты жаһандық үрдістер контекстінде Иран аймағындағы ұлттық бірегейлік трансформациялары талданды. Осы жұмыста қамтылған негізгі ережелерді, жалпылаулар мен қорытындыларды ұлт, ұлттық бірегейлік, ұлттық болмыс, ұлтшылдық мәселелеріне арналған зерттеу жұмыстарында пайдалануға болады. Сонымен қатар, саясаттану, әлеуметтану, мәдениеттану және т.б. курстарды оқыту процесінде сұранысқа ие болуы мүмкін.

Зерттеу нәтижесі: Ирандағы ұлттық бірегейлік, ұлттық болмыс мәселелерінің қазіргі кезде өзекті болуы оларды дамытуға, сақтауға, нығайтуға қажетті құндылықтар қарастырылды. Құндылықтар мәдени мұра көздері ретінде ұлттық болмыстың негізгі тірегі екеніне баса назар аударылды. Атап айтсақ, тілге, сенімге және мәдениетке баса көңіл аударылып, тарих бойындағы өзгерістер мен

толықтырулар ескеріліп, ирандық ұлттық болмыстың мәселелері, заманауи көріністері қарастырылды. Сонымен қатар, Ирандағы ұлттық бірегейлік қатынастарының жаһандану үрдісінде дамуының проблемалары мен перспективалары талданды. Иран халқының бірегейлік болашағы Иранның бірлігі мен ынтымағына байланысты және бірлікті қамтамасыз етудің бірден-бір жолы – Иран халқының ұлттық, дәстүрлік құндылықтарын жаңғыр-ту. Осыған байланысты, билік тарапынан болған әртүрлі ұсыныстарға тоқталып, қарастырылды.

Кіріспе. Бірегейлік болмыс дегеніміз – адамның белгілі бір жерге тиесілігін бекітетін және оның құндылықтары мен нормалар жүйесін заңдастыратын сипаттамалар жиынтығы. Сонымен қатар, ұлттық бірегейлік – барлық құндылықтардың, дәстүрлердің, естеліктердің үздіксіз жаңғыруы. Ол саяси және әлеуметтік жүйелердің тұрақтылығының маңызды факторларының бірі болып табылады.

Иран халқы тарихи тамыры бар ұлт ретінде өздерінің ұлттық болмысын ұйымдастыру үшін ерекше факторлармен бетпе-бет келді. Жалпы, ирандықтарды ата-бабалардан немесе мифтерден қалған ұзақ тарихы мен ортақ өмірі, тарихи аумақтық географиясы, біртұтас діні және оның ежелгі және ислам дәуіріндегі ирандықтардың ұжымдық өміріндегі орны толмас рөлі, үкімет институты және оның сабақ-тастығы сияқты элементтер тарих бойы Иранның ұлттық болмысының негізгі құрамдас бөліктері болып саналады.

Иран қоғамының жоғарыда аталған құрамдас бөліктері сонау өткен дәуірден бүгінгі күнге дейін біртұтас болмысқа ие және олар ежелгі иран халқының өмірінде орын алған үлкенді-кішілі оқиғалардың барлығын белгілі бір тәртіппен қабылданды.

Иран халқы тарихи, өркениеттік және мәдени сабақтастыққа ие біртұтас ел тарих бойы өзінің тұрақ-тылығын, болмысын сақтап, оны жалғастыра білген ежелгі және көне ұлттық болмыс иесі.

Тарихи үдеріс барысында Иран халқының ұлттық болмысының қалыптасуы мен жалғасуында көне тарих, тіл, дін мен діни наным-сенімдер, әсіресе ислам, бай мәдениет, саяси мұра маңызды құрамдас бөліктер ретінде ерекше рөл атқарды. Бұл құрамдас бөліктер ирандық қоғамды сонау өткен заманнан бүгінгі күнге дейін біртұтас тұлғаға айналдырды.

Адамның белгілі бір жерге тиесілігін бекітетін және оның құндылықтары мен нормалар жүйесін заңдастыратын сипаттамалар жиынтығы ұлттық бірегейлік ұғымын анықтайды.

Ұлттық бірегейлік – қоғамдағы ұжымдық бірегейліктің ең жоғары деңгейі, ол бір жағынан қоғам ішінде оның мүшелері арасында ынтымақ пен бірлік тудырса, екінші жағынан басқа қоғамдардан ерекше біртұтас қоғам ретінде көрсетеді, ортақ құндылықтары және ортақ тарих туралы түсініктері мен сезім-дерінің көмегімен өздерін белгілі бір топқа тиістілігін көрсетеді. Сондай-ақ ұлттық бірегейлік ұжымдық бірегейлікті сезінудің бір түрі ретінде қарастырылады.

Ұлттық бірегейлікті зерттеу – үлкен тарихи-әлеуметтік маңызы бар тақырыптардың бірі. Оның тарихи маңыздылығы, ең алдымен, бұл құбылыстың қоғамдағы уақыт процесінде қалыптасуымен және тарихи оқиғалар мен өзгерістердің ықпалында болуымен байланысты. Екіншіден, бүгінде қоғамда, әлеуметтік топтар арасында байқалатын кез келген сәйкестік әр кезеңдегі тарихи ағымдар мен өзгерістерден туындайды. Ұлт неғұрлым күшті және ұйымшыл болса, ынтымақ пен қоғамдық келісімнің негіздерін бекітуде соғұрлым табысты бола алады. Өткенді, бүгінді және болашақты біртұтас мәдени-өркениеттік кешенге байланыстыратын ұтымды интеграциялық бірегейлік мемлекет пен халықтың табысты дамуын, олардың алдында тұрған барлық мәселелер мен міндеттерді тиімді шешуді қамтамасыз ете алады.

Ұлттық бірегейлік ұлттық бірлік пен ынтымақты құрудың және ұлттың ұжымдық рухын қалыптас-тырудың маңызды факторы. Мортеза Мотахари «Ислам мен Иранның өзара қызметтері кітабындағы» анықтама бойынша ұлттық бірегейлік бір ұлтты құрайтын бірқатар адамдар арасында ортақ сезімнің немесе ар-ұждан-ның және ұжымдық сананың болуы деп анықтайды. Оның пікірінше, ирандық болмыс-тың екі негізі бар: 1- ирандық 2- исламдық [1].

Ұлттық-этникалық бірегейлік басқаларға қатысты күрес кезінде қалыптасады: Иран Аниранға немесе Тұранға, Аджам арабқа, тәжік түрікке қарсы. «Ирандық болмыстың» тарихи трансформациясының сабақ-тастығы факторлары, ұлттық болмыстың сабақтастығы патшалықтың тарихи мұрасы, парсы тілі мен әдебиеті мен исламға дейінгі (зороастризм) және исламнан кейінгі (шиа) ирандық діндердің қосындысы-ның нәтижесі болып табылады. Ирандық болмысты Иран тарихына біздің эрамыздың үшінші ғасырынан бастап Сасанид патшалары енгізді: патшалықтың құрылуы және зороастризм діні (саяси және діни үкіметтің негізі болып табылады). Парсы тілі мен этникалық мифтердің сабақтастығы Иран мәдениетінің өміршеңдігін қалыпта ұстағанымен, Иранның біртұтас болмысында сефеви патшалары шиіт дінінің көмегімен және түрікмен тайпаларының қылыштарының көмегімен бұл бірегейлікті қайтадан қалпына келтіргенге дейін бірнеше ғасырлық дәуір өтті.

Иран бірегейлігі терминінің қалыптасуына қатысты пікірлер әртүрлі. Олардың кейбірі Иранның ұлттық бірлік, яғни тілдік, саяси және этникалық ерекшелігі бар ел ретіндегі идеясы Авеста дәуірінде қалыптасып, Ардешир Бабақан кезінде бейресми түрде өмір сүруін жалғастырды және оны рәсімдеді дей келе, Парфия және Ахеменид үкіметтері Иран атауымен ресми аталмаса да, «Ирандық болмыстың» тарихи трансформациясының сабақтастығы факторлары ретінде өзіндік ілгері орынға ие. Киани әулетін-дегі Ки Хосро есімі Арий елдерінің батыры және империяны нығайтушы дегенді білдіріп, ұлттың болғанын көрсетеді. Сондай-ақ, Геродот жазбаларында Ахеменидтердің өздеріне бағынышты арийлік тайпа-лардың ирандық емес азаматтарға қарағанда төлейтін салық көлемі азырақ болған, сонымен қатар, әскери істерде көрнекті, құрметті жұмыстар берілген. Александр ирандық емес провинцияларды оңай бағын-дырып, ал Иранның шығысында қатты қарсылық көрген [1].

Негізгі бөлім. Тарихи реттілік тұрғысынан алғанда, Ахеменидтер дәуірінде Иранда өзіндік сананың енді туып, қалыптасып, даму динамикасының байқала бастап, ирандық болмыстың іргетасы бой көтере бастаған кезеңі еді. Иран жерін жаулап алған гректер елді тоқсан жыл бойы билеп, өздерімен бірге эллин-дік (грек) мәдениетін де ала келді. Мидиялар мен ахеменидтердің туының астындағы халыққа тиесілі бүкіл бірлік элементтерін жою мақсатын көздеген Ескендіртіпті Иран халқының құрылымын да өзгертуге тырысты. Селевкилердің жеңілісінен кейін парфиялықтар ирандық болмысты қайта жаңғырту үшін ауқымды шараларды іске асырды, атап айтсақ, елде грек тілінің ықпалын әлсіретіп, парфиялық пехлеви тілінің кең таралуына күш салды. Монеталарда бейнеленген эллинизм белгілерін жою т.с.с. амалдар іске асырылды.

Сасанидтер кезеңінде Иран сөзі саяси мағынаға ие болды: Ираншахр ұғымы, патшалық территория, Иран Дабирбад немесе Иран Артештар сияқты титулдар осы саяси мағынаны көрсетеді. Иранды біріктіру және шетелдіктерге қарсы ұлттық мақтаныш сезімін ояту үшін сасанилер мифологиялық тарихқа негізделген дәстүрлі тарихты құрастырды.

Сасанидтер дәуірінде зороастризм дінін ресми етумен олар өздерін Ахеменид мәдениеті мен өркениетінің жалғасы деп есептеді. Ардешир Бабақан «Ардеширдің өмірбаянында» «Мен патшалардың ұрпа-ғы, Селевкилер Иран мәдениетін жоюмен айналысқанда, біз Фарстаел мәдениеті пен болмысын қорғау-шылары болдық». Осылайша, ежелгі Иран өркениетінің қайта жаңғыруы Сасанидтер дәуірінде айрықша көрініс тапты [2].

Сасанидтербилігі кезеңінде Иран 400 жылға жуық тұрақты үкіметті бастан кешіріп, Ираншахр сөзін саяси ұғым ретінде Сасанидтер дәуіріндегі жерлерді атау үшін қолдану осы кезеңде орын алды, ол бүгінгі күнге дейін тарих бойы ирандық болмыстың негізгі құрамдас бөліктерінің біріне айналды. Сондай-ақ, осы дәуірде Иран мен Тұран арасындағы шекаралық тіректердің жасалуы ұлттық бірегейліктің құрамдас бөліктерінің бірі болып табылады.

Дегенмен, аталмыш әулет билігінің соңғы жылдарындағы қоғамдағы дағдарыс исламның келуімен шешімін тапты. Өздерін зороастризм ғұрыпының мұрагері санайтын арийлік дінбасылары әлеуметтік иерархияның ең жоғарғы сатысына қойылып, өзінің саяси-әлеуметтік билігін нығайту үшін ғұрыптық қаталдықты пайдаланды. Бұл догматизм халықтың наразылығын шарықтау шегіне жеткізді. Осы кезде Сасанидтер империясының ирандық мәдениет пен болмысының плюралистік аспектілеріне мән бермеуі халық наразылығын өршіте берді. Сондықтан әртүрлі мәдениеттер мен діни әдет-ғұрыптардың плюралис-тік қоғамы болған және толеранттылықты өзінің болмыстық құрылымының маңызды бөлігі ретінде қарастырған Иран қоғамы бірте-бірте Сасанидтердің басқару жүйесімен бетпе-бет келді. Мұның салдары Сасанидтер әулетінің саяси құлдырауы және Иранның ұлттық бірлігінің әлсіреуі болды және ақырында мұсылман арабтардың шабуылы арқылы ұлттық бірлік пен тұтастықтың ыдырауына әкелді. Осылайша ирандықтардың ұлттық болмысы жаңа әрі маңызды кезеңге, яғни исламдық кезеңге басты [3]. Ислам келген кезден бастап Сефевидтер кезеңіне дейін ирандық болмыс бір кезең мен дағдарысты бастан кешірді және ирандық болмыстың құрамдас бөліктері көптеген өзгерістердің куәсі болды. Біріншіден, Иранның географиялық құрылымы өзгерді, Ираншахрдың орнына ислам елі бой көтерді [4].

«Исламның келуімен ирандық болмыстың тәнінде жаңа рух пайда болды. Бұл діни көзқарастардың көптігін жойып, біртұтас ой, біртұтас мұрат-мақсат пайда болған діни бірлікпен алмастырылды», - деп жазды Мортеза Мотахари өзінің «Ислам мен Иранның өзара қызметтері кітабында».

Исламның енуімен Иран жерінде ирандық және семиттік мәдениеттер тоғысты. Исламмен бірге араб тілі де енді. Кейбір елдерде, әсіресе Солтүстік Африка елдерінде исламмен бірге араб тілін де қабылдап, төл тілдері ығыстырылып, бірте-бірте қолданыстан шығып қалды. Ал, Иран екі ғасыр «үнсідікте» өткізсе де, парсы тілі өзіндік құндылығын сақтап, ислам халқының екінші тілі мәртебесіне ие болып, ирандық болмыстың негізгі тіректерінің бірі ретінде әрі қарай өмір сүруін

жалғастырды. Осы мәдени қоспадан он төрт ғасыр бойы ирандықтардың ұлттық болмысын, дүниеге көзқарасын, әлеуметтік және саяси мінез-құлқын қалыптастырған жаңа мәдениет орын алды [5].

Сефевидтер әулеті дәуірінде Иранда орталық биліктің орнауымен ирандық болмыс қайта жанданды. Иран үлкен және тәуелсіз ел ретінде қайта жаңғырып, иран халқының ұлттық болмысы шииттік реңкке ие болды. Шииттік дін Иранның болмысын жаңа элементпен толықтырып, иран халқын басқа ислам халық-тарынан ерекшелендіріп, айрықша болмыс тудырды. Осылайша Иранды батыстағы Османлы дінінің сунниттік империясынан және батыстағы Үндістанның Тимуридтерінен айқын ажыратты. Сефевидтер билігі исламға дейінгі ирандық мәдениет пен исламдық Иранның діни мәдениетінің ұштасуының себеп-шісі болды. Осыған байланысты елде келесі шаралар атқарылды:

- Шекара ұғымын нақтылап, аумақтық интеграцияға ұмтылды;

- Иран патшалығын қалпына келтіру, Сефевид патшалары ирандық болмыстың қалпына келуін басқаларға қарағанда көбірек алаңдады, тіпті Шах Исмаил ұлының атын Тахмасб қойғаны осының дәлелі бола алады.

19-ғасырда иран халқының Батыстың заманауи өркениетімен танысуымен ерекшеленді. Қаджар әулеті билігі тұсында ирандықтардың еуропалық қоғамдар және құндылықтармен кездесуінің нәтижесінде ирандық болмыс жаңа өзгерістерді басынан өткерді. Осындай жағдайлардың нәтижесінде елде конституциялық төңкеріс орын алып, жаңа концепциясы бар ирандық бірегейлік негізі қалыптасты. Конституция жаңа құрылым мен жаңа идеяларды жобалау арқылы ұлт пен мемлекет арасындағы қарым-қатынас-тың және ұлттық бірегейліктің жаңа үлгісін жасады.

Пехлеви патшалары ежелгі Иран тарихы мен қазіргі тәжірибе арақатынасын құруға, империялық жүйеге негізделген жаңа қоғам орнатуды көздеді.

Ислам революциясының жеңісі мен Иранда исламдық республика үкіметінің орнауымен исламдық және шииттік құндылықтарға негізделген жаңа бірегейлік негізінің орнағаны және «ирандық» элементтің аясы тарыла түскені белгілі. Исламдық және шииттік құндылықтар Пехлеви дәуіріндегі ұлттық бірегейліктің исламдық өлшемін әлсірету процесіне жауап ретінде пайда болған бағыттың негізі болып табыла-ды және оның мақсаты елдегі ұлттық ынтымақ негіздерін құру болып табылды. Ислам республикасы исламдық болмысты нығайтып, Иранның ұлттық болмысының құрылымына өзгеріс енгізуді көздеді. Ислам республикасы теңдікке, әділдікке бағытталған қозғалыстардың және т.б. қазіргі дәуірдің ең ықпал-ды әрекеттерінің көрініс ошағы болып табылады. Жалпы, тарих бойындағы Иранның ұлттық болмысы-ның элементтерінің арақатынасына байланысты «ираншылдық» пен «исламшылдық» арасындағы қарым-қатынас әлеуметтік, мәдени, ирандық, ираншылдықтың негізгі элементтерінің бірін құрайды десе де болады және Иран қоғамының саяси өмірінде иран халқы арасында үйлесімділік тауып, ирандық болмыс-тың бір бөлігіне айналды. Иранның ұлттық болмысының аталмыш құрамдас бөліктерінің артықшылығы – оның бабалары менбүгінгі ұрпақпен байланыста болуына себеп болып, оларға ерекше болмыс пен тиістілік сезімін беріп, ұлттық болмысына байлануына себеп болды.

Ежелден иран халқы өзін басқалардан ерекше ұлт ретінде санап келді, бұл олардың өзіндік ұлттық сананың бар екенін көрсетеді. Бұл көне тарихы, діні, саяси мұрасы, бай және озық мәдениеті, тілі сияқты факторларға негізделген. Иран тарихы халықтың күш-жігерін, ортақ болмысын көрсететін түрлі оқиғаларға толы.

Тағы бір мәселе, Иранның географиялық орналасуы көне тарих бойы ирандық болмыс пен оның эволюциясын анықтауда маңызды рөл атқарған көптеген саяси, діни және әскери оқиғалардың куәсі бол-ды. Елдің басқа елдер және ірі державалармен қарым-қатынасына әсер етіп, аймақтық бәсекелестік тұрғы-сынан Иран өзіндік орынға ие болды және бұл мәселе оның әртүрлі шиеленістерге тап болуына себеп болды, алайда, жер және ирандық бірегейлік жоғалған жоқ, керісінше басқыншылардың Иран жеріне үздіксіз шабуылдары осы ел халқының ұлттық болмысын сақтап қалу үшін ынтымақтасуында маңызды рөл атқарды. Иран территориялық аумағы иран халқының мекен-қонысы ретінде ұлттық болмыс беретін тағы бір элемент.

Ежелгі дәуірде дін иран халқының қоғамдық және саяси өмірінде маңызды рөлге ие болып, оларды бір-бірімен ынтымақтастыратын күш ретінде және ел тұрғындары үшін бірегейлік элементтерінің негіз-гісі бола білді. «Жақсы ой, жақсы сөз және жақсы амал» деген үш категория зороастр дінінің негізгі қағидалары қатарында қарастырылған. Зороастр дінінің негізі исламға дейінгі иран халқының болмысын қалыптастырған элемент болып табылады.

Ислам Иранға тарағаннан кейін уақыт өте келе зороастризм діні бұрынғы ықпалын жоғалтып, Иран халқының басым бөлігі исламды қабылдауымен елдің саяси, әлеуметтік және экономикалық құрылымы өзгеріп, жаңа психикалық шеңбер мен мәдени бағыт-бедер енгізіп, Иранда ежелгі Иран мәдениеті мен исламды біріктірген жаңа халық болмысының негізі бой көтерді. Иран қоғамында

исламды қабылдау ешбір жағдайда ирандық болмысқа қайшы деп саналмады. Иран мұрасы мен исламдық ілімдер арасын-дағы руханият, мемлекеттік және қоғамдық қатынастар саласындағы бар олқылықтарды Ислам ілімдері толықтырды. Сефевидтер династиясының билікке келуімен шийттік дін Иранда ресми сипатқа ие болып, қоғамының маңызды тетігіне айналды. Шиизм ілімдері ирандық шииттердің ұлттық және діни болмысын дайындап, қалыптастыруда басты маңыздылыққа ие болды, елдің саяси-әлеуметтік өмірінде шешуші рөл атқарып, халықтың жаңа ойы мен бағыт-бағдарын қалыптастырды. Олар исламды өздерінің мәдениеті ретінде қабылдап, мінез-құлқын оның құндылықтары мен ережелеріне бейімдеді. Сефевидтер әулеті негізін қалаған бұл дін жаңа өркениет түрінде ресімделіп, Иран мәдениеті мен болмысында исламға дейінгі діни элементті нақтылайтын және дамытатын тағы бір маңызды элемент ретінде пайда болды [6].

Иранның ұлттық болмысын қалыптастыру элементтері ретінде ежелгі әдебиет пен аңыз-әңгімелердің алатын орны да ерекше. Ирандықтардан олардың ұлты мен болмысының қалыптасуындағы аңыздардың рөлі туралы сұраса, көбі Сиаваш, Эсфандияр, Ростам, Сохраб, Жамшид, Ферейдун, Киёмарс, Араш және т.б. сияқты аңыздық образдарды атап өтетіні сөзсіз және бұл есімдердің халық арасында ғасырлар бойы кеңінен таралуы аталмыш аңыз образдарының ирандық болмысты қалыптастыруда өзіндік үлесін қос-қаны анық. Жалпы, патшалар мен әмірлердің, батырлар мен жауынгерлердің іс-әрекеттерін, жаугершілік оқиғаларын, жорықтарын суреттейтін эпикалық жырлар, діни аңыздар бүгінгі күнге жетіп отырған бағалы мұралар жинағы. Фердоусидің «Шахнамасы» Иранның ұлттық болмысының даму үдерісінде және оның тарихи сабақтастығында артықшылыққа ие болған Ирандағы эпикалық поэзияның ең үлкен, әрі маңызды туындысы, ирандық менталитеттің эволюциясының бір көрінісі. [7]

Әділеттікке қол жеткізу Иранның ұлттық болмысының элементтерінің бірі десе де болады. Зороастризмдік ой-пікірде «әділеттік» Ахура Мазданың атрибуттарының бірі болған. Ежелгі деректерде Курушпатшаның Вавилонға кіріп, бабыл тұрғындарының тіліне, діни сенімдеріне қол сұқпай, басып алушы емес, азат етуші ретінде қарым-қатынас жасауы арқылы өзі бағындырған алып кеңістікте әділеттік пен гуманизмге негізделген саясат ұстанып, тарихта әділ билеушісі сипатына ие болды. Куруш патшаның толеранттылық, әділеттілік және діни еркіндік саясаты тарих бойында көптеген билеушілерді шабыттан-дырған. Иранға исламның келуімен иран халқының әділеттілік рухы жаңа үрдіс алды. Қоғамда әділеттік орнатуға баса мән беретін жаңа дінді қабылдадықдеп, елдің табиғи байлықтарын ұлттандыру арқылы халық өзінің ұлттық байлықтарына иелік ету керек деген қағида ұстанды. Иранның бүкіл ислам тарихын-да өмір сүрген ойшылдары, жыршылары мен жазушыларының туындылары билік басшыларын халықпен әділ, шынайы болып, қоғамдық тепе-теңдік орнатуға шақырған. Саадидің «Гүлстаны мен Бостаны», Фердоусидің «Шахнамасы», Ходжа Насыр Тусидің «Ахлақ Насри» және Ходжа Низам әл-Молктың «Сиясат Нама» сияқты өсиеттері, т.б. осыған дәлел бола алады.

Фердоуси ұлттық болмыстың бір тірегі болып табылатын парсы тілінің қайта жаңғыруында көлемді рөл атқарғаны даусыз. «Шахнаманың» бірінші мифологиялық бөлімі ирандық болмыстың мәнін, яғни ирандық халықтардың ұжымдық санасының қалыптасуын көрсетеді. Ахура Мазда Иран жерінде адамзат қоғамының алғашқы адамы және алғашқы патшалығын дүниеге әкеледі. Осы кезден бастап Ирадж патшалығындағы халықтың болмысы қалыптасып, ұлттық ирандық бірегейлік рухы орнады деп есептейді.

«Шахнама» кітабы сонымен қатар Иран мәдениетіндегі діндарлық, тақуалық, әділдік сияқты қасиет-терді де жақсы көрсететін құжаттардың бірі. Бұл ретте ирандық мәдениетті сол кездегі ислам идео-логиясы негізіндегі өркениетті әлемге танытып, араб мәдениетінен айырмашылығын көрсету үшін тағы бір ерекшелік ретінде таңдап алынды [8].

Ұлттық бірегейлік ортақ құндылықтардан тұратыны сияқты, сондай құндылықтарға жоғарыда әділет-тілікті атап өтсек, конституциялық кезеңде азаттық, еркіндік қоғамның ілгерілетуші күшіне айналды. Қаджарлар билігі кезінде еркіндік немесе либерализм идеясы (қазіргі батыс қоғамының ерекшеліктерінің бірі ретінде) ирандықтардың, әсіресе зиялылардың назарын аударды. Жалпы, сол кездегі ирандықтардың патшаның абсолютті билігін шектеу, халық хұқығын заңдастыру қажеттілігін сезінуі оларды парламент, үкімет кеңесі, партиялар құруға итермеледі. Конституцияны жақтаушылардың пікірінше, заң адам еркіндігін қамтамасыз етудің кепілі болды. Сондай-ақ иран халқының азаттыққа ұмтылу үрдісінде биліктің үстемдік әрекеттерінен туындаған ішкі мәселелермен қатар сыртқы фактор, яғни шетелдіктердің үстемдігі әртүрлі тарихи кезеңдердегі Иранның ішкі істеріне араласуы да маңызды рөл атқарды. Дәл осы негізде мұнай өнеркәсібін ұлттандыру козғалысы мен Ислам революциясының орын алуы шетелдіктердің билігі мен үстемдігінен босау әрекеттерін де азаттық пен тәуелсіздікке жету стратегиясы ретінде қарастыруға болады.

Әр ел халқы үшін өзіндік және дербес болмысының болуы халық өмірінің негізгі элементі болып саналып қана қоймайды, сонымен қатар адамның жеке және қоғамдық өміріне мән беріп, оған ерекше серпін береді. Елдегі тұрақты дамуға қол жеткізудің негізгі шарты қажетті мәдени және әлеуметтік тенденциялары бар тиімді адам ресурстарын дайындау болып табылады. Полиэтникалық қауымдастық-тардағы мәдени әртүрлілік пен плюрализм мәселесі - этникалық, ұлттық және идеологиялық бірегейлік түсінігі болмаған қоғамда ұлттық бірліктегі мәдени оқшылыққа әкеледі. Тиісінше, елдің бірлігі мен тұтас-тығының негізгі тінін құра алатын діни бірегейліктен, ұлттық мүдделерден, этникалық ерекшеліктерден туындаған ұлттық бірегейлік әлеуметтік қауіпсіздік кепілі бола алады [6].

Иран бүгінде жаһандану мен коммуникация дәуірінде және саясат, экономика және мәдениет сала-ларындағы жаһандық және аймақтық даму қарқын алған кезеңде халқының ұлттық бірегейлік негіздеріне мән беріп, көптеген ғылыми еңбектердің басты тақырыбы болып отыр. Бірқатар сарапшылардың пікірін-ше, жаһандану процесі ұлттық бірегейлік негіздерінің әлсіреуіне әкеліп соқса, басқа пайымдау бойынша, елдердің өз қоғамының бірлігінің, бірегейлігінің және біртұтастығының төл негіздерін нығайтуға тырысуына себеп болды.

Ирандағы ұлттық бірегейліктің қалыптасуы қандай тарихи үдерістен өтті деген сұраққа жауап беруге талпыныс жасалды. Ирандық болмыстың қалыптасу үдерісі келесі кезеңдерді қамтиды:

1. Ежелгі кезең
2. Ислам дінінің енуінен Сефевидтер әулетінің билігінің басына дейін
3. Сефевидтер әулетінің билігі басынан конституциялық қозғалысқа дейін
4. Конституционализмнен Пехлеви әулетінің пайда болуына дейін
5. Пехлеви әулетінің дәуірі
6. Ислам революциясы дәуірі.

Бұл тарихи үдерістер ирандық болмыстың анықтамасы мен оның құрамдас бөліктерінің әр уақыт кезеңінде өзгеріп, ұлттық болмысты толықтырып отыруымен сипатталады.

Бірінші кезеңде ұлттық бірегейлік ұғымының бой көтере бастаған кезеңі; Екінші кезеңде исламның ежелгі ирандық болмысқа әсері; Сефевидтер дәуірінде ұлттық үкіметтің құрылуымен ұлттық бірегейлік-тің ирандық ұлт пен шиизм элементіне сүйенуі; Қаджарлар дәуірінде батыстық идеялар мен конституциялық қозғалыстың келуімен Иранның ұлттық болмысының дағдарысқа ұшырауы; Пехлеви дәуірі, исламшылдыққа қарсы ежелгі ирандыққа қайта оралу кезеңі; Ал Ислам революциясы дәуірі – дінге қайта оралу дәуірі [9].

Қаджарлар билігінің екінші жартысында негізгі мәдени элементтерді қайта қарау орын алды. Иран қоғамы Еуропада орнығып, Америка құрлығында дамыған жаңа өркениетпен кездесті. Модернизм толқыны Иранда Насер ад-Дин шах билігінің басынан бастап тарады. Біріншіден, бұл құбылыс қоғамның элиталық класында, кейінірек қалың жұртшылық арасында өсіп, конституциялық төңкеріске әкелді. Осылайша модернизацияға ұмтылу, дәлірек айтсақ, алға ұмтылу Иранның болмысы мен мәдениетіндегі жаңа элемент ретінде пайда болды [10].

Реза шахтың билігімен Ирандағы ұлтшылдық жаңа әрі өзгеше сипат пен негізге ие болды. Реза шахтың пікірінше, модернизацияға қол жеткізудің және ішкі қиындықтар мен шиеленістерді еңсерудің жалғыз жолы заманауи және қуатты ұлттық мемлекет құру болды. Осы себепті, Реза шах және саяси элита алдымен таза ирандық ілім негізінде ирандық болмысты орнатуға күш салды.

Реза шахтың заманауи ұлттық мемлекет пен ирандық ұлттық болмысты құру жолындағы тағы бір шарасы елдің атауын Парсыдан Иранға өзгертуі болды. 1936 жылдың сәуір айының басынан Парсы атауының орнына Иран атауын беруді бұйырды. Иран этникалық топтарының бірінің атауы болып табылатын Парсы немесе Парс басқа парсы емес этникалық топтардың елмен ынтымақтастық сезімін тудыра алмайды. Демек, Иран – Мидия, Парс және Парфия арийлік халықтарының ортақ тарихын еске түсіру, мұны халықтар арасындағы айырмашылықтарды жою мен ұлттық сезімді қалыптастырудағы ынтымақ мен жемісті ұлттық бірегейліктің негізгі көзі деп білді [4].

Бірінші Пехлеви дәуіріндегі бірегейлік саясатының тағы бір тармағы Иранның ирандық ұлттар мен рулар арасын біріктіруші фактор ретінде біртұтас және әмбебап тілді құруды ойластырды. Сол себепті, жергілікті этностар арасындағы тілдің алуан түрлілігін жойып, ұлттық бірлік тіліне ден қойып, түрлі әлеуметтік топтар мен жіктердің барлығын бір-бірімен біріктіріп, өзіндік сананың жаңа түрін жасауға мүдделі болды. Қаджарлар дәуірінің аяғында басталған архаизмге, арабизмге қарсылықтың, тілді тазартудың және жат сөздерді жоюдың жаңа толқыны Реза хан билікке келген тұста жалғасын тапты. Білім министрлігінде түзетулер бірлестігін құрылды. Бұл ұйым парсы тілін түрік және араб сөздерінен тазарту мақсатында француз академиясының үлгісі бойынша құрылған [4].

Реза шах кезеңінде ұлттық дәстүрлер мен ежелгі ирандық мәдениет қайта жанданды. Қоғамда демократия арқылы және дәстүрлі мәдениетті заманауи мәдениетке айналдыру арқылы ілгерілеу қажет

деген жаңа пікір қалыптаса бастады. Ұлттық жәдігерлер қауымдастығын құру (ежелгі және тарихи туын-дыларды жөндеу және қалпына келтіру); Фердоусидің мыңжылдығын тойлау; Ежелгі Иран орталығы мен Иран академиясының құрылуы; Ой өрісін өсіру ұйымы (архаизм мен арианизмді насихаттау) сияқты шаралар осының айғағы бола алады.

Екінші Пехлеви дәуірінде шахтың ақ төңкерісінің нәтижесінде ұлттық болмыстың негізгі тірегі ретінде көне дәстүрлерге баса назар аударылды. Соның нәтижесінде патшаның тәж кигізу рәсімі және 2500 жылдық Шахиншахи мерекелері өткізілді. Сол кезеңдегі ирандық қоғамдағы ұлттық бірегейлік дағдарысы ирандық, исламшылдық және батыстану деген үш негізгі мәселе төңірегінде болды. Кейбіреулер ирандық немесе Иранның көне мәдениетіне қайта оралу элементіне баса назар аударды; Ал кейбіреулері батысшыл болуды және батыс өркениетінің үлгілерін қабылдауды талап етті және екі топ Исламды даму жолындағы үлкен тежеуіш күш ретінде қабылдады [11].

Шах Иранның қоғамдық құрылымында жаңа тарау ашып, Иранды модернизацияның жаңа дәуіріне енгізіп, оны «Ұлы өркениет дәуірі» деп атады. Ол «Ұлы өркениет жолында» кітабында былай деп жазды: «Халқымыз дамыған әлемнің барлық ғылыми және өндірістік жетістіктерін, материалдық игілік пен жаңа өмір жетістіктерін пайдалануы тиіс. Болашақта Иран өркениетінің ізгілігі мен құндылықтарын сақтай отырып, ұлттық болмысымызға сүйене отырып, рухани және мәдени байлығымызды қолдау арқылы жас ұрпақтың ауытқулары мен жаңылыстарының алдын аламын деп сенемін». Тарих бойындағы өзгерістердің бәрі ұлттық бірегейлік негіздерін нығайтуда оң нәтиже берді деп айтуға болмайды. Иранда осы модернизация үдерісінің басталуымен бір жағынан бұрынғы дәстүрлі құндылықтар сынға ұшыраса, екінші жағынан жаңа құндылықтар толық қалыптаспады. Мұндай жағдайларда пассивті әрекет күшейіп, әлеуметтік құрылым өзгерді, яғни ұлттық бірегейлік негізі әлсіреді. Кейбір адамдар жаңа құндылықтарға бейімделе бастаса, екінші топ дәстүрлі құндылықтардың жетегінде қалып, жаңа құндылықтарды елемей, өзінің тұлғалық дамуын тежеді. Басқа топ бұл оқиғаларды таңданыспен бақылап отырды. Осылайша, тұлға дағдарысы өтпелі кезеңді бастан кешіріп, ұрпақтар алшақтығы айқын байқалды. Осы кезеңдегі қалам иегерлерінің еңбектері де әртүрлі ұстанымға ие болды. Садеғ Хедаяттың еңбектерінде ирандықты исламдық және шииттік идеологиямен алмастырады. Тағи Эрани, ЭхсанТабари және Халил Малекі сияқты жазушылар ежелгі ирандық болмысты алға тартты. Әл-Ахмадтың «Ғарбздегі» кітабындағы көз-қарас Батысты сынау және діни дәстүрлерді қорғау болып табылады. Сонымен қатар, сол кездегі қоғамдағы тұлғасыздық құбылысымен айналыса отырып, шииттік діни бірегейлік жобасы туралы сөз еткен Шариатиді де айта кеткен жөн. Күш-жігерін діни болмысты қалпына келтіруге жұмылдырған топқа ислам ғалымдары мен ойшылдарының кең тобы кіреді. Бұл топтың ішіне имам Хомейнидің «Кашф әл-Асрар» еңбегін жатқызуға болады [12].

Халықтың тарихи жадын қалыптастырған жарқын дәстүрлерді бекіту және мәдени-ұлттық салт-дәстүрлерді қалпына келтіру, әрі жаңғырту да бір ел халықтарының бірлігі мен ынтымағын сақтауда тиімді рөл атқара алады.

Қазіргі жаһандану дәуірі иран халқының ұлттық болмысына қандай өзгерістер мен толықтырулар енгізеді деген сұраққа жаңашылдыққа ұмтылған жас буынмодернизацияны бүгінгі күннің қажеттілігі, әрі өмір құралы деп біледі. Сол себепті, олар әлемдік өркениеттің озық элементтерін өздерінің исламдық мәдениетіне сіңіріп, өз мәдениетінің элементтерінің біріне айналдыруы қажет деген пікірде [13].

Жаңа өркениет философиясы адамның табиғаттағы орнына жаңаша қарауға негізделген. Еуропа хал-қының наным-сенімдері мен мәдениетінде терең өзгерістер әкелген бұл өркениеттің жетістіктері үлкен үдеумен әмбебап болып, басқа қоғамдарды күтпеген жерден өзгертті. Өнеркәсіп саласында, әсіресе әске-ри және экономикалық өнеркәсіпте орын алған өзгерістер жаңа дәуірге басқаша реңк берді. Иранда және басқа да исламдық қоғамдарда батыстың техникалық білімі мен ғылыми ой-санасы және олардың жаңа құндылықтар жүйесінен туындайтын басқа да қасиеттер жаңашылдық ретінде осы қоғамдардың өмірінің әртүрлі салаларына өз ықпалын таратты. Иранға модернизм мен оның құндылықтарының келуі ұлттық және діни өлшемдерде мәдени бірегейлік саласында терең және кең таралған әсерлер қалдырды. [14]

Қорытынды. Жоғарыда айтылған ұлттық бірегейлік элементтері қазіргі ирандық ұлттық болмыстың негіздері ретінде ирандықтарға ерекше ұлттық болмыс пен тарихи сана қалыптастырды. Ирандық ұлттық болмыстың қоржыны тарихи даму контекстінде ежелгі және қазіргі мәдениеттер және өркениеттермен тоғысуы нәтижесінде толықты десе де болады.

Ұлттандыру немесе ұлттық бірегейлікті құру қазіргі үкіметтердің басты міндеттерінің біріне айналып отыр. Өйткені, модернизм азаматтық ұғым арқылы адамдар мен басқа институттардың үкіметпен дәстүрлі қарым-қатынастарын жою ықтималдығы басым. Қоғамды біріктіру, бөліну мен бөлшектену үрдісіне қарсы тұру және әскерді қолдау және басқа мақсаттарға ынталандыру; үкіметке адалдықты күшейту; қоғамда ортақ сезім тудыру сияқты факторларды алға тарту арқылы ұлттық бірегейлік сезімін құру саяси билеушілерге көптеген артықшылықтар берер еді [15].

Жаһандану үдерісі өршіп тұрған кезеңде әр ұлтқа, сонымен қатар қазіргі Иранның парсы тілінен, исламдық тағылымдардан, тарихи оқиғалардан, парсы әдебиеті мен қазіргі және жаңашылдық элементтерден жүйеленіп, қалыптасқан ұлттық болмысын қайта-қайта жаңғыртып, Батыстықкөңіл-күйдіңөте әсершілдігін үнемі есте сақтауды қажет етеді.

Мәдени коммуникацияның артуы мен жаһандану үдерісі елдердің ұлттық бірегейлігінің күшін төмендеті ме? Біртұтас ұлттық болмысы, бірлігі бар елдер жаһандануға қарсы тұра ала ма деген сұрақ әр қоғамды жиі ойландырады. Кейбір пайымдаулар бойынша, жаһандану бірегейлікті жоғалтуға, ұлттық мәдениеттердің теңестірілуіне, бір өркениеттік модельдің үстемдігіне әкеледі және бұл дінаралық, конфессияаралық, ұлтаралық және өркениетаралық диалогтағы шиеленістің күшеюіне әкеледі. Бұл өз кезегінде ғасырлар бойы қоғамның дамуын айқындаған дәстүрлі құндылықтар жүйесінің жойылу қаупіне әкелу қаупі бар. Екінші бір пікір бойынша, жаһандану өз болмысын сақтап қалғысы келетін елдердің әрекет етуіне және өз қоғамының бірлігінің, бірегейлігінің және біртұтастығының төл негіздерін нығайтуға тырысуына себеп болады. Осы орайда, олар әлемдік өркениеттің озық элементтерін өздерінің мәдениетіне сіңіріп, өз мәдениетінің элементтеріне айналдыруы керек деп есептейді [16].

Заманауи және прогрессивті ойлау бүгінгі Иран ұлтының болмысының бір бөлшегі болып табылады және өркениеттің ең жоғары деңгейлеріне жету және өткен өркениеттердің даңқы мен абыройын жаңарту талпынысы бүгінгі күні ирандықтардың тағы бір маңызды мақсаты болып табылады [17].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. <http://sociologytehran.blogfa.com/post/30>
2. Hamid Ahmadi "Iranian national identity in the scope of history". *National Studies Quarterly*. N15(2004) pp. 9-47.
3. <http://sociologytehran.blogfa.com/post/30>
4. FarshidDilmaghani, Mohammad Ali GhasemiTurki "The position of national identity in Iran, a look at the historical development, patterns and policies of national identity", *Quarterly Scientific-Research Journal of History*, 2017-No52, pp44-97.
5. Rajaei, Farhang "The identity problem of Iranians today". Tehran. Ney Publishing (1611)
6. <https://4cp.olgou.ir/papers/146.pdf>
7. <http://bagrezaei.blogfa.com/post/5>
8. Mehdi Amir Kafi, Ibrahim Hajiani "The ratio of ethnic and national identity in Iran's multi-ethnic society: review and comparison of three theoretical approaches", *Strategy Quarterly / Year 22 / Number 66 / Spring 2013 / pp. 1-146*
9. <https://farsi.khamenei.ir/others-article?id=17052>
10. <http://safdari1346.blogfa.com/post/27>
11. <https://www.adyannet.com/fa/news/907>
12. <http://akhoondisociology.blogfa.com/post/31>
13. <https://www.adyannet.com/fa/news/907>
14. ensani.ir/fa/article/11012/%D9%87%D9%88%DB%8C%D8%AA-%D9%88%D9%85%D8%B4%D8%B1%D9%88%D8%B9%DB%8C%D8%AA-%D8%AF%D8%B1-%D8%A7%DB%8C%D8%B1%D8%A7%D9%86%D9%85%D8%B9%D8%A7%D8%B5%D8%B1
15. https://iranshenassisj.ut.ac.ir/article_77076_3bac7b81b3de56e27618236a7499bfdc.pdf.
16. Маджид Аббасзаде, Марзбали "Ирандағы ұлттық бірегейлік және оның элементтері мен құрамдас бөліктері", Тегеран қаласы, Андишеh басылымы, 2002 ж.
17. Heshti, Alireza "Iranian culture and identity, opportunities and challenges (table)", *National Studies Quarterly*, (2000); Vol. 4, pp. 11-61.

References:

1. <http://sociologytehran.blogfa.com/post/30>
2. Hamid Ahmadi "Iranian national identity in the scope of history". *National Studies Quarterly*. N15(2004) pp. 9-47.
3. <http://sociologytehran.blogfa.com/post/30>
4. FarshidDilmaghani, Mohammad Ali GhasemiTurki "The position of national identity in Iran, a look at the historical development, patterns and policies of national identity", *Quarterly Scientific-Research Journal of History*, 2017-No52, pp44-97.
5. Rajaei, Farhang "The identity problem of Iranians today". Tehran. Ney Publishing (1611)
6. <https://4cp.olgou.ir/papers/146.pdf>
7. <http://bagrezaei.blogfa.com/post/5>

8. Mehdi Amir Kafi, Ibrahim Hajiani "The ratio of ethnic and national identity in Iran's multi-ethnic society: review and comparison of three theoretical approaches", *Strategy Quarterly* / Year 22 / Number 66 / Spring 2013 / pp. 1-146
9. <https://farsi.khamenei.ir/others-article?id=17052>
10. <http://safdari1346.blogfa.com/post/27>
11. <https://www.adyannet.com/fa/news/907>
12. <http://akhoondisociology.blogfa.com/post/31>
13. <https://www.adyannet.com/fa/news/907>
14. ensani.ir/fa/article/11012/%D9%87%D9%88%DB%8C%D8%AA-%D9%88%D9%85%D8%B4%D8%B1%D9%88%D8%B9%DB%8C%D8%AA-%D8%AF%D8%B1-%D8%A7%DB%8C%D8%B1%D8%A7%D9%86-%D9%85%D8%B9%D8%A7%D8%B5%D8%B1
15. https://iranshenassisj.ut.ac.ir/article_77076_3bac7b81b3de56e27618236a7499bfdc.pdf.
16. Majid Abbaszadeh, Marzbali "National identity in Iran and its elements and components", Tehran, Andisheh publication, 2002.
17. Heshii Alireza "Iranian culture and identity, opportunities and challenges (table)", *National Studies Quarterly*, (2000); Vol. 4, pp. 11-61.